

KO E TOHI SILAPA MA'AE LAUTOHI FAKA-SÂPATE

VAHEFONUVA TONGA O AOTEAROA

KALASI 6 – TA'U 19+

Mei he Faifekau Sea

*'Oku tau fakafeta'i ki he 'Otua i he'ene to'ukupu' aki si'i
Faifekau 'i e Potungau Lautohi Faka-Sapate pehee ki he
Sekelitali Justin Fotofili mo e kau 'Ofisa.*

*Malo mu'a e ngaue totoivi mo e au'fuato i hono fatu mo fakalelei i
'a e Silapa lautohi Faka-Sapate. Ko e feilaulau 'oku mou fai
'oku ikai puli 'a e ho'ata mei ai 'a ho'omou 'ofa i 'a e fanau mo
hono fai e fekau 'a e Eiki.*

*'Oku 'atu 'a e 'ofa mo e talamonu kiate kimoutolu kau
Fai'aulahi mo e Fanau Lautohi Faka-Sapate ko e lolotonga
mo e kaha u' 'e Siasi.*

Rev. Tevita M. akovina Finau

Faifekau Sea Vahefonua Tonga 'O Aotearoa

KO E KAVEINGA FAKALUKUFUA 'A E POTUNGĀUE LAUTOHI FAKA-SĀPATE.

“KE FAKAMĀNAVA HAKE 'A E FĀNAU 'O FAKALEKESI KE NAU MO'UI, 'I HE TOKONI MAI 'A E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI”

KO E KANOLOTO:

Ke 'ilo 'e he fānau 'a Sīsū

Ke tui e fānau kia Sīsū

Ke tali 'e he fānau 'a Sīsū

Ke mo'ui'aki 'e he fānau 'a Sīsū

KO E NAUNAU KE NGĀUE'AKI:

- 1. Tohi lesoni kalasi 6.**
- 2. Tohitapu mo e Himi**
- 3. Tohi polokalama ngāue 'a e faiako**
- 4. Ngaahi naunau ke tokoni ki he fakahoko e ngaahi lesoni**

KO E KANOTOHI

1. TALI 'O SISU

1.1 Hala Fakakavakava ki he mo'ui.

- ❖ **Ko e tomu'a 'ofa mai 'a e 'Otua ki he tangata.**
- ❖ **Ko e hoko mai 'a e angahala 'o ne motuhi 'a e tangata mei he 'Otua.**
- ❖ **Ko e hoko mai 'a Sīsū ke fakatau'ataina 'a e tangata mei he angahala.**
- ❖ **Ko e tali fakafu'ituitui 'e he tangata 'a Sīsū ke hoko ko hono 'Eiki mo Fakamo'ui.**

1.2 Founga hono Tali 'o Sīsū

2. LOTU

- ❖ **Lotu 'a e 'Eiki 'oku 'asi he tohi himi (peesi 222)**
- ❖ **Vahevahe lalahi e lotu**

3. TOHITAPU

- ❖ *Veesi lauloto – Saame 119: 9 – 11*
- ❖ *Hokohoko Fuakava Motu’a mo e Fakataukei*
- ❖ *Talanoa mei he Fuakava Motu’a*
‘Ilaisiā (ngaahi me’a lalahi na’e hoko he’ene mo’ui)
- ❖ *Fekau ‘e 10*
- ❖ *Talanoa mei he Fuakava Fo’ou Fāmili ‘i Petani (Sione 11: 1-45)*
- ❖ *Veesi lauloto – Sione 11:25-26a*
- ❖ *Hokohoko Fuakava Fo’ou mo e fakataukei*
- ❖ *Mo’ui ‘a Sīsū (Toetu’u ki he Hā’ele hake)*

4. FALE’I KI HE MO’UI

- ❖ *Toputapu ‘o e mo’ui*
- ❖ *Ngaahi palopalema ‘oku ne uesia ‘a e mo’ui*

5. TOKĀTELINE

- ❖ *Fehu’i mo e Tali Il Vahe 13 – Ko e Fakatomala mo e Tui (Fehu’i 1 – 5)*
- ❖ *Pāsova, Sakalameniti ‘o e ‘Ohomohe*
- ❖ *Ko e Metotisi (Hisitōlia ‘o Sione Uēsile)*

6. HIVA

- ❖ *Himi : 619 Veesi 1, 5*
- ❖ *Himi : 521 Veesi 1, 2*

KO E NGAahi LESONI KE AKO’I

Sī’i kau faiako:

‘Oku mahu’inga ke tokoni’i e Fakamanava hake mo e Fakalekesi ‘o e fanau koe’uhi ke nau mo’ui. Fakatokanga’i ange ‘oku mahu’inga ‘aupito faiako ke te mateuteu mo maheni lelei mo e lesoni ‘oku ‘amanaki ke te ako’i.

1.1 KO E TALI ‘O SĪSŪ – HALA FAKAKAVAKAVA KI HE MO’UI.

Taumu’a:-

- ✚ *Ke ‘ilo pau ‘e he fānau ‘a e ngaahi kongā ‘o e mo’ui, ‘a ia ‘oku pau ke fononga ai ‘a e kalisitiane ki hono tali ‘o Sīsū.*
- ✚ *Ke tui pea tali ‘e he fānau ‘a e me’a’ofa ‘a e ‘Otua mo ‘ene tala’ofa. Ke pole’i ‘e he fānau ‘enau mo’ui ke nau tali ‘a Sīsū.*

✚ Ke tui pea tali 'e he fānau pea ke nau hoko ko hono kau muimui 'o a'u ki he ngata'anga 'enau mo'ui.

'I he Faka'osinga 'o e lesoni-

Kuo tali 'e he toko lahi 'o e fānau 'a Sīsū ki he'enau mo'ui 'aki ha'anau talaloto mo fakaului.

Konga	Veesi folofola fakamo'oni	Ngaahi poini mahu'inga	Fehu'i ke alea'i
1. Ko e tomu'a 'ofa mai 'a e 'Otua ki he tangata ('a ia ko e taimi eni kuo fanau'i mai ai 'a e tangata ki mamani)	Senesi 1 : 27 "Pea na'e fakatupu 'e he 'Otua 'a e tangata 'i he 'imisi 'o'ona, 'io 'i he 'imisi 'o e 'Otua na'a ne fakatupu ia"	Na'e ngaohi 'e he 'Otua 'a e tangata 'i hono 'imisi, ke hoko ko hono kaume'a pea ke na feohi he'ene 'OFA.	Ko e ha e 'ulungaanga 'o e 'Otua 'oku ke fakakaukau ki ai fekau'aki mo Senesi 1:27? Fakamatala'i ange ho'o tali.
2. Ko hono motuhi 'o e tangata 'e he angahala mei he 'Otua.	Loma 3 : 23 He 'oku 'ikai ha faikehekehe he kuo fai angahala kotoa pe pea kuo 'ikai te tau a'usia 'a e hoifua 'a e 'Otua"	Kuo hoko mai 'a e angahala	Kuo ke fa'a feinga ke feohi mo e 'Otua kae faingata'a pe? Ko e ha nai 'a e 'uhinga? Ko e ha 'a e angahala 'i ho'o lau? 'Oku ke 'efihia nai ai?

<p>3. Ko e hoko mai ‘a Sisu ke fakafoki ‘a e tangata ke toe feohi mo e ‘Otua.</p>	<p>Sione 3 : 16 “He na’e ‘ofa pehe ‘a e ‘Otua ki mamani, ko ia na’a ne foaki hono ‘alo tofu pet aha ne fakatupu, koe’uhi ko ia kotota pe ‘oku tui pikitai kiate ia ke ‘oua na’a ‘auha kae ma’u ‘a e mo’ui ta’engata.”</p>	<p>Ko Sisu pe ‘a e me’a’ofa ‘a e ‘Otua ki he angahala ‘a e tangata. Loma 6:23 Na’e fakahaa’i ‘e he ‘Otua ‘e ne ‘ofa ki mamani ‘aki ‘e ne foaki hono ‘alo ke pekia ke fakamolemole ‘etau hia Sione 3:16 Lolotonga pe fai angahala ‘a e tangata kuo me’a’ofa’aki mai ‘e he ‘Otua ‘a Sisu Kalaisi Loma 5:8 Taumu’a fungani ‘a e ‘Otua ki he tangata ke ne ma’u ‘a e mo’ui Sione 10:10e</p>	<p>Ko e ha e ‘uhinga ne pekia ai ‘a Kalaisi? Kapau ko e mate ko e mavae mo e ‘Otua, ko e ha leva ‘a e mo’ui? Ko hai ‘a Kalaisi ‘i he’ene mahino kiate koe?</p>
<p>4. Tali ‘a Sisu ke hoko ko ho ‘Eiki mo Fakamo’ui.</p>	<p>Fakaha 3:20 Ko eni ‘oku ou tu’u ki he matapa, ‘o tukituki. Kapau ‘e fanongo ‘e ha taha ki hoku le’o, ‘o ne to’o ‘a e matapa, pea te u hu kiate ia, pea te u kai ‘ohomohe mo ia, pea te ne kai ‘ohomohe mo au. Sione 1:12 “Ka ka ‘ilonga ‘akinautolu na’e ma’u ia na’a ne fakamafai’i kinautolu ke hoko ko e fanau ‘a e ‘Otua, ‘io ‘akinautolu ‘oku tui pikitai ki hono huafa:”</p>	<p>Ko e mo’ui ta’engata ko e me’a’ofa ia ‘a e ‘Otua ‘ia Kalaisi, ka kuo pau ke te tali Ia (Sisu) ki loto ke hoko ko hoto ‘Eiki mo Fakamo’ui.</p>	<p>‘E anga fefe ha’o kolosi he hala fakakavakava kuo me’a’ofa ‘e Kalaisi? ‘Oku ‘i ai nai ha ‘uhinga he ‘ikai ai ke te lava ‘o kolosi ki he ‘Otua ‘o fakapapai’i ‘a e mo’ui?</p>

1.2 Founnga hono Tali ‘o Sīsū ki he’ete mo’ui:

‘I he a’u mai e fononga ‘a e Kalisitiane ki he kongā hono 4 ‘a ia ko e Tali ‘o Sīsū ki he mo’ui pea fai ai ‘a e pole ke hoko ko e muimui ‘o Kalaisi kuo pau ke te:

1. Fakaafe’i ‘a Sīsū ‘i he lotu. (Fakahā 3 : 20)

“Ko eni ‘oku ou tu’u ki he matapā, ‘o tukituki. Kapau ‘e fanongo ‘e ha taha ki hoku le’o, ‘o ne to’o ‘a e matapā, pea te u hū kiate ia, pea te u kai ‘ohomohe mo ia, pe te ne kai ‘ohomohe mo au.”

2. Lotu ‘i he tui.

‘Oku ‘uhinga eni kuo pau ke te falala kakato ‘e hu mai ‘a Sisu ‘o fakatatau ki he’ene palomesi ‘ia Fakahā 3:20 – Te u hū atu ki ho loto kapau te ke to’o e matapā.

3. Ko e tali ‘o Sīsū ‘oku tu’o taha pē.

‘Oku tu’o taha pe ‘ete tali ‘a Sīsū. Ko ‘ete hoko ko e muimui ‘o Sīsū, ‘oku te fakaongoongo leva ki he tataki ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ‘i he’ete ngāue kotoa pē ‘oku fai, ‘i ha feitu’u pē ‘oku te ‘i ai, ‘i he taimi kotoa pē ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o ‘ete mo’ui.

Kau Faiako: ‘Oku fiema’u heni ke ke pole’i ‘a e fānau ke nau tali ‘a Sīsū ke pule he’enu mo’ui, pea ko’eni ‘a e taimi ‘oku ui ai kinautolu ko e kau Kalisitiane mo’oni, he kuo nau tali ke nau hoko ko e muimui ‘o Sīsū.

KO E SIPINGA ‘O HA LOTU TALI ‘O SISU

‘Eiki ‘oku ou ‘ilo koe Angahala au
‘Oku ou ‘ilo ko e tautea ‘o e angahala ko e mate
Kae fakafeta’i ho’o pekia koe’uhi ko ‘eku angahala
Mo ‘eku lave ho’o fakamo’ui
‘Eiki hū mai ki hoku loto ni
Pea ke hoko ko hoku ‘Eiki mo Fakamo’ui
He kuo u tukulolo kakato atu kiate koe he ‘aho ni.
‘Oku ou kole ‘eni he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ‘Emeni.

2. LOTU

2.1 Ko e Lotu ‘a e ‘Eiki (Himi peesi 222)

Taumu’a:

- ✚ Ke ako’i e fānau ke nau ‘ilo lelei ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.
- ✚ Ke mahino ki he fānau ‘a e mahu’inga ‘o e lotu ni he ko e lotu ia ‘a e ‘Eiki.

Faka’osinga ‘o e leseni.

Kuo lava ‘e he fānau ‘o lau lelei ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea mahino foki ‘a e ‘uhinga ‘o e lea ‘oku ngāue’aki mo hono mahu’inga.

Ko 'emau Tamai 'oku 'i Hēvani,
 Ke tapuhā Ho huafa,
 Ke a'u mai ho'o pule,
 Ke fai ho finangalo;
 Hangē ko ia 'i he langi ke pehē foki 'i māmani.
 Ke foaki mai he 'ahó ni ha'amau me'akai ki he 'anai.
 Pea fakamolemole 'emau ngaahi angahala;
 Hangē ko 'emau fakamolemole 'a kinautolu fua pē 'oku mo'ua mai.
 Pea 'oua na'a ke fakahū kinautolu ki he 'ahi'ahi;
 Ka ke fakahaofi 'a kinautolu meí he Fili.
 He 'oku 'o 'Ou 'a e pule, Pea mo e Mālohi, Mo e kolōlia,
 'O ta'engata pea ta'engata. 'Ēmeni.

Kau faiako: Ngāue'aki e taimi lotu kamata 'a e lautohi ke lau fakataha e fānau mei ha saati kae fai ai honau fakatonutonu ki he lea totonú mo hono pu'aki totonu 'o e lea fakaTonga kae'uma'ā foki hono 'uhinga.

2.2 KOE VAHEVAHE LALAHÍ 'O E LOTU.

Taumu'a

- ✚ Ke 'ilo 'e he fanau ko e lotu ko e fehokotaki'anga ia 'o e tangata mo e 'Otua.
- ✚ Ke 'ilo 'e he fanau ko e lotu ko e ma'u'anga ivi ia 'a e Kalisitiane.
- ✚ Ke lava e fanau 'o fai ha lotu ngaue'aki 'a e founga 'oku hā atu 'i lalo.

'Oku mahu'inga ke ako'i e fānau ke nau 'ilo 'a e founga 'o e lotu pea ke mahino kiate kinautolu ko e lotu 'oku te fehokotaki ai mo e 'Otua.

'OKU NIMA 'A E KONGOKONGA LALAHÍ 'OE LOTU 'O PEHE NI:

1. Ko e Fakalangilangi

Ko 'ete fakalangilangi'i 'a e 'Otua mo hono ngeia 'a ia ko 'ete ngaue'aki 'a e ngaahi lea 'oku taau mo e fakahikihiki 'Otua hangē ko e 'Otua ta'engata, ko hono langilangi, ko 'ene 'ofa lahi ki he tangata angahala etc.

2. Vete

Kuo pau ke te vete 'ete angahala 'i he 'ao 'o e 'Otua 'a ia ko 'ete kole fakamolemole he'ete angahala pea te fakahaa'i mo fakamo'oni 'i he 'ao 'o e 'Otua ko e angahala kita. Ko 'ete hanga ia 'o fakaava ke 'atā 'a 'ete fetu'utaki mo e 'Otua.

3. Fakafeta'i

Fai ha fakafeta'i ki he 'Otua koe'uhi ko 'etau ma'u 'a e mo'ui he'ene 'ofa pea mo e ngaahi lelei mo e tāpuaki kotoa 'oku tau ma'u. Pea ko e tumutumu 'etau fakafeta'i ko 'ene foaki mai hono 'Alo ko Sisu Kalaisi ke pekia ka tau mo'ui ai.

4. Kole

Kole ha tapuaki mo ha monū pea hūfia ha ngaahi kaveinga 'e fiema'u ke lotua.

5. Foaki

Fai 'a e tukupā pea foaki kakato 'ete mo'ui ke me'a ngāue'aki 'e he 'Eiki.

3. TOHITAPU.

Taumu'a:

✚ Kuo lava 'e he fanau 'o lau ma'uloto, tohi mo faka'uhinga'l 'a e veesi lauloto pea ke fakafelave'i ki he'enau mo'ui.

✚ Ke lava e fanau 'o lau ma'uloto kakato e hokohoko 'o e Fuakava Motu'a.

3.1 VEESI LAULOTO :

Saame 119 : 9 - 11

9. 'E fakama'a 'e he talavou hono hala 'i he hā?
He'ene tauhi ia ke hoa mo ho'o folofola

10. Kuo u ha'ao kiate koe 'aki hoku loto kotoa: 'Oua na'a ke tuku ke u hē mei ho'o ngaah
tu'utu'uni na.

11. Kuo u fūfū ho'o lea 'i hoku loto e, Koe'uhi ke 'oua na'a ku hia
kiate koe.

3.2 Hokohoko Fuakava Motu'a

'Oku 'i ai 'a e tohi 'e 39 'i he Fuakava Motu'a:-

1. Senesi	21. Koheleti
2. 'Ekisoto	22. Hiva 'o e Hiva
3. Levitiko	23. 'Aisea
4. Nomipa	24. Selemaia
5. Teutalonome	25. Tangilaulau
6. Siosiuā	26. 'Isikeli
7. Fakamaau	27. Taniela
8. Lute	28. Hosea
9. 1 Samiuēla	29. Sioeli
10. 2 Samiuēla	30. 'Emosi

11. 1 Tu'i	31. 'Opetaiia
12. 2 Tu'i	32. Siona
13. 1 Kalonikali	33. Maika
14. 2. Kalonikali	34. Nehumi
15. 'Esla	35. Hapakuke
16. Nehemaia	36. Sefanaia
17. 'Eseta	37. Hakeai
18. Siope	38. Sakalaia
19. Sāme	
20. 39. Malakai	
21. Palōvepi	

3.3 TALANOA MEI HE FUAKAVA MOTU'A

Ko e Palofita ko 'Ilaisiā.

Taumu'a

- ✚ Ke 'ilo'i 'e he fānau ko 'Ilaisiā koe Palofita 'a e 'Otua mo'ui ,pea mo e ngāhi ngaue mahu'inga na'a ne fakahoko.

'I he faka'osinga e lesoni

Kuo mahino ki he fanau 'a e Palōfita ko 'Ilaisiā mo e ngāue mahu'inga na'a ne fakahoko.

Ko e ki'i puipuitu'a 'o 'Ilaisiā

Ko 'Ilaisiā ko e tangata Tisipi ka ko e palofita ia 'a e 'Otua mo'ui. Na'a ne tokanga ke fakafoki 'a 'Isileli mei he lotu ki he ngaahi 'Otua hiteni hange ko peali 'o lotu kia Sihova. Na'a ne mo'ui 'i he kuonga 'o e pule 'a 'Ehapi ko e tu'i 'Isileli. Na'a ne nofo hili foki 'i Kiliati.

Ko e ngaahi me'a mahu'inga na'e fakahoko 'e 'Ilaisiā (1Tu'i 17)

- Ko 'ene talangofua ki he fekau 'e Sihova ke hola 'o toi he vaitafe ko Kiliti pea mo hono fetuku mai 'e he leveni 'ene me'akai he pongipongi mo e efiafi pea ne inu mei he vaitafe.
- Ne mātu'u e vaitafe he na'e 'ikai to e 'uha pea fekau 'e Sihova ke 'alu ki Salepita 'o nofo ai, 'e 'iai e fefine uitou ke tauhi ia. 'I he'ene a'u ki Salepita ne lolotonga fai e okooko 'a e uitou, pea ne kole ke ne 'omi mu'a ha ipu vai mo ha keke ke ne ma'u ka na'e manavasi'i e fefine ni he 'oku toe pe 'ena fo'i kai faka'osi mo 'ene tama, pea na mate. Ka na'e lea e palōfita ke 'oua 'e lotosi'i he kuo folofola 'a e 'Otua 'o 'Isileli ko e puha mahoa'a he'ikai

mamoli ia pea ko e hina lolo he'ikai matuku. Ne fai 'e he fefine 'o hangē ko e me'a 'a 'llaisiā pea na'a nau kai 'o 'aho lahi kae 'ikai pe mamoli 'a e mahoa'a pe matuku 'a e lolo hangēko e tala 'a e palōfita. (1Tu'i 17)

- Na'e puke lahi e tama 'a e fefine uitou pea 'ikai to e manava pea ne fakakaukau ko e hoko mai 'a e tangata 'o 'Elohimī ke tamate'i kae to'o 'e 'llaisiā e tama 'o ne 'alu ki he loki 'i 'olunga 'o ne tautapa (lotu) ai kia Sihova pea ne falō hono sino he funga 'o e tama mo ne kole ki he 'Otua ke fakafoki mai e mo'ui 'a e tama ni pea ne to e mo'ui mai e tama 'a e fefine uitou. Pea ko 'ene talaloto ia kia 'llaisiā "Kuo mahino ko e tangata ia 'a e 'Otua pea ko e folofola 'a Sihova 'oku ne 'a'au ko e mo'oni ia."

Ko e akonaki tefito 'o e talanoa ki he Palōfita 'iloa ko eni ko 'llaisiā he'ene 'asi 'i he tohi 'a 1 Tu'i 17 ko e mo'ui Talangofua 'a 'llaisiā ke fakahoko 'a e fekau 'a Sihova 'o 'ikai to e fehu'ia. Ko e mahu'inga 'o e tui mo e falala 'Otua, he 'oku ne malava ai ke fakahoko 'a e me'a 'oku ta'e'amanekina 'o hangē ko hono fakamo'ui e tama 'a e fefine uitou. Ko e foaki na'e fai 'e he fefine Salepita ke fafanga e tangata 'o 'Elohimī ne 'ikai 'aupito te ne masiva ai pe mate mo 'ene tama pea na'e 'ikai 'aupito 'osi 'ene mahoa'a mo e lolo.

Taumu'a:

- ✚ Ke 'ilo 'e he fānau koe hā e Fekau 'e Hongofulu?
- ✚ Ke 'ilo 'e he fānau 'a e puipuitu'a 'o e Fekau 'e Hongofulu, (taimi, feitu'u, 'uhinga na'e foaki ai, foaki kia hai, taumu'a kia hai?)
- ✚ Ke 'ilo 'e he fānau 'oku mahu'inga ke tauhi 'a e ngaahi fekau ni.
- ✚ Ke tokoni'i e fānau ke nau lava 'o lau mo hiva'i e Fekau 'e Hongofulu.

Ko e Puipuitu'a:

Ko e Fekau 'e Hongofulu, ko e kovinānite ia 'i he vā 'o e 'Otua mo e kakai 'Isileli ke na fetauhi'aki. Na'e foaki ia 'i he Mo'unga Sainai 'i he toafa, hili e mavahe 'a 'Isileli mei 'Isipite, 'a ia ko e ngaahi lao pē tu'utu'uni ke tataki'aki 'enau fononga. 'Oku kongā lalahi e tolu 'a e Fekau 'e Hongofulu 'o pehe ni:-

- **Fekau 1 - 4** 'oku kau ki hoto vā mo e 'Otua.
- **Fekau 5** kau ki he tangata pe ngaahi fāmilī.
- **Fekau 6 -10** ko hoto vā mo hoto kaungā'api.

Faka'osinga 'o e lēsoni:

- ❖ Kuo lava 'a e fānau 'o 'ilo 'a e puipuitu'a mo e mahu'inga 'oe Fekau 'e Hongofulu.
- ❖ Kuo lava 'a e fānau 'o lau ma'uloto e hokohoko 'a e Fekau e Hongofulu mo hiva'i.

Pea na'e folofola'aki mai 'e he 'Otua 'a e ngaahi fo'i lea ko 'eni 'o pehe:-

- I. **“Ko Au ko Sihova ko ho 'Otua 'a ia na'a ku 'omi koe mei 'Isipite mei he fale pōpula: 'Oua na'a ai hao 'Otua kehe 'o ua'aki au.”**

Ke hiva'i:

Fakamolemole

'Emau maumau lao e

Pea ke 'ofa mai

Ki he'emaui tangi

Ko homau loto ke 'ofe'i

Ke tauhi 'a e lao ko 'eni.

- II. **“Oua te ke ngaahi ma'au ha tamapua, pe ha momo'i fakatātā 'o ha me'a 'o e langi 'i 'olungá na, pē 'o māmani 'i laló ni, pē 'o e tahi 'oku 'i lolofonua. 'Oua te ke hū ki ai, pea 'oua te ke tauhi ki ai: he ko Au Sihova ko ho 'Otua ko e 'Otua fua'a Au. 'Oku ou 'eke 'a e kovi 'a e mātu'a ki he fānau, 'o a'u ki he tolu mo faa'i to'utangata, 'akinautolu 'oku fakafili mai, ka 'oku ou fai meesi ki he afe'i to'utangata, 'akinautolu 'oku 'ofa kiate Au mo tauhi 'eku ngaahi fekau.**

Fakamolemole etc

- III. **“Oua te ke takuanoa 'a e huafa 'o Sihova ko ho 'Otuá; he 'e 'ikai lau 'e Sihova 'oku ta'ehalaia ia, 'a ia 'okú ne takuanoa hono huafa.”**

Fakamolemole Etc.

- IV. **“Manatu 'a e 'aho 'Sāpaté ke tauhi ia ke tapu. Ko e 'aho' e ono te ke ngāue, 'o fai ai ho ngaahi ngafa kehekehe: ka ko hono 'aho fitu ko e Sāpate ia 'o Sihova ko ho 'Otua; tapu ho'o fai ai ha momo'i ngāue, 'a koe mo ho'o fānau tangata pe fānau fefine, ko ho'o tamaio'eiki pe ko ho'o kaunanga, pe ko ho'o fanga manu, pe ko ha 'āunofo 'oku 'i ho kolo. He ko ha ono'i 'aho na'e ngaahi ai 'e he 'Otua 'a e langi mo e fonua, 'a e tahi pea mo honau ngaahi me'a kehekehe, pea ne mālōlō 'i hono 'aho fitu: ko ia na'e tapuaki ai 'e Sihova 'a e 'aho Sāpate, mo Ne tapui ia.”**

Fakamolemole etc.

- V. **“Faka'apa'apa ki ho'o tamai mo ho'o fa'ē koe'uhī ke lahi ho ngaahi 'aho he kekekele, 'a ia 'e foaki kiate koe 'e Sihova ko ho 'Otua.”**

Fakamolemole etc.

VI. **“Oua na’a ke fakapō.”**

VII. **“Oua na’a ke tono ‘unoho.”**

VIII. **“Oua na’a ke kaiha’a.”**

IX. **“Oua na’a ke tu’u ko e fakamo’oni loi ki ho kaungā’api.”**

X. **“Oua te ke manumanu ki he fale ‘o ho kaungā’api.**

**‘Oua teke manumanu ki he uaifi ‘o ho kaungā’api, pē ki ha’ane tamaio’eiki,
pē ki ha’ane kaunanga, pē ki ha’ane pulu pē ki ha’ane ‘asi, pē ki ha me’a ‘e
taha ‘oku ‘a ho kaungā’api.”**

*Fakamolemole
‘Emau maumau lao ē
Pea ke ‘ofa mai
Ki he’emau tangi
‘O tongi ‘a e ngaahi lea ni
Ki homau ‘atamai.*

FUAKAVA FO’OU

Taumu’a:

- Ke ‘ilo’i ‘e he fānau ‘a e ngaahi me’a mahu’inga na’e hoko fekau’aki mo Sīsū he’ene pekia, toetu’u mo e hā’ele hake.
- Ke tokoni’i ‘a e fānau ke nau lava ‘o tala loto fekau’aki mo e mahino kiate kinautolu ‘a e mahu’inga ‘o e pekia, toetu’u mo e hā’ele hake ‘a Sīsū.
- Ke lava ‘e he fanau ‘o lau ma’uloto e veesi lauloto mo fakafelave’i ki he’enu mo’ui.
- Ke ‘ilo ‘e he fanau ‘a e hokohoko ‘o e Fitu’i Lea ‘a Sisu mei he kolosi
- Ke ‘ilo ‘e he fanau e hokohoko ‘o e Fuakava Fo’ou meia Matiu kia Fakaha
- Ke ‘ilo ‘e he fanau ‘a e talanoa ki he Famili ‘i Petani

Veesi Lauloto : Sione 11 : 25-26a

25. Pea me’a ‘e Sisu ki ai, Ko Au pe ko e Toetu’u, pea mo e Mo’ui, ko ia ‘oku tui pikitai kiate au, neongo kuo pekia, ka te ne mo’ui pe.

26. Pea ‘ilonga ‘a ia ‘oku mo’ui mo tui pikitai kiate au ‘e ‘ikai ‘aupito te ne mate ‘o ta’engata.

Kataki faiako ‘o fakatokanga’l ange ke mahino ki he fanau ko e Fuakava Fo’ou ko e kuonga ia ‘o Sīsū.

MO'UI 'A SISU- (Kalusefai – Ha'ele hake)

KO E TALANOA 'O E KALUSEFAI, PEKIA, TOETU'U MO E HĀ'ELE HAKE 'A SĪSŪ.

1. Ko e Kolosi na'e fai ai 'a e Kalusefai

Ko e **Kolosi faka-Loma**, ko e Kolosi ia na'e ngaohi pē meí he 'akau noa'ia, kae loloa 'a e 'akau hangatonu pea fakalava leva 'a e 'akau na'e nounou ange. Ko e Kolosi 'eni na'e kalusefai ai 'a Sisu.

2. Ko e fononga ki Kalevale.

Na'e mavahe 'a e fononga he pongipongi Falaite meí he Palasi, 'o hu'u ki tu'a Selusalema. Ko e hala ne fai ai 'a e fonongá ko e hala **Via Tololosa**, ko e hala 'o e mamahi. Na'e te'eki ma'u 'e Sīsū ha mālōlō pea toe 'āsili ai e mamafa 'a e Kolosi. Fakafeta'i he na'e fou mai 'a **Saimone Sailine** 'oku mahalo'i ko e taha pē he kau muimui 'o Sīsū, 'o puke 'e he kau sōtiá 'o fekau ke ne fua e Kolosi 'o Sīsū. Na'e 'i fē nai 'a Pita mo e toenga 'o e kau ako?

Na'e muimui 'a e fu'u kakai tokolahi he fononga, pea ko e kau fefine 'o Selusalema na'a nau mamata ki he fononga 'a Sīsū, 'oku ne fua hono Kolosí, na'a nau tangi, "Oiauē faka 'ofa hono tautea pehe'i". Ka ka tafoki 'a Sīsū 'o ne folofola "Oua te mou tangi koe'uhī ko Au, ka mou tangi koe'uhī ko kimoutolu mo ho'omou fānau."

3. Kolokota pe Kālevale (Latina)

Na'e a'u 'a e fononga ki **Kolokota pe ko Kālevale** 'i he lea faka-Latina, ko e potu na'e 'iloa ko e potu **'Ulupokó**, koe'uhī ko e fo'i ma'olunga, 'oku hangē tofu pē 'e ne hā mai ko ha nge'esi 'ulupoko 'o ha Saieniti. Ko e mahu'inga faka-Tohitapu ki hono kalusefai 'a Sīsū 'i he potú ni, koe'uhī he ko e feitu'u 'eni ne fa'a 'ave ki ai 'a e sino 'o e ngaahi monumanu 'avehia (Skapegoat). Ko e ouau 'eni 'o e lotu faka-Siú, ka 'i ai ha taha 'e fai hia, pea na'e pau ke tamate'i ha monumanu 'o 'omai hono totó 'o fai'aki 'a e feilaulá koe'uhī ko e hia kuo fai 'e he toko taha ko iá, kae 'ave leva 'a e sinó 'o faka'auha 'i tu'a Selusalema.

Ko e 'ave 'o Sīsū 'o Kalusefai 'i he feitu'ú ni kuo lau ai ia ko e **Lami 'avehia ke 'ave** 'a e angahala 'a e tangatá kae 'atā 'a e mo'ui ta'egata ke tau 'inasi ai. Na'a nau tutuki 'a Sīsū ki hono kolosí 'aki 'a e fa'o takitaha 'i hono nima pea ko e va'e na'a nau fakama'u pea nau toki hiki ki 'olunga. Faka'uta ange ki he mamahi mo e faingata'a ne fuesia 'e Sīsūhe Kolosí. Ne'ine'i lau 'e he kau Loma ko e pekia 'i he Kolosí ko e mate'anga taupotu tahá ia

4. *Fitu'i lea mei he Kolosi*

Faka'utaange ki he mamahi 'o e tuki 'o e fa'ó he nimá mo e va'é, kae uoke! 'a e me'a fo'ou ne hoko he hisitolia 'o e Kalusefai he Kolosí, he na'e tuki 'a e fa'ó kae ongo mai 'a e le'o 'o 'ene 'uluaki lea (folofola) mei he Kolosi-

1. **Folofola 'uluaki: "Alā Tamai, fakamolemole'i 'akinautolu: he 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a e me'a 'oku nau fai"**

Na'e fakatokanga'i foki 'e he kau taki Siu 'a e tohi na'e tu'u 'i he funga Kolosi 'o Sīsū 'o pehē - **"KO E TU'I SIU 'ENI"**. Na'a nau hoha'a lahi he kuo nau 'efihia he'enu Kalusefai pē honau Tu'i. Na'a nau kole kia Pailato ke liliu mu'a 'a e tohi 'o pehe- "NA'A NE LAU KO E TU'I SIU IA", ka na'e tali 'a Pailato ki ai, "Ko ia kuo tohi, kuo tohi." Kae tangane, 'a e longo pē mo 'ūkuma 'a e Tu'i 'o e kakai Siú pea ko e Tu'i foki 'o māmani katoa.

Na'e kole 'a e kaiha'a 'akau 'e taha kia Sīsū 'o pehe **"Ka ke ka hoko ki ho Pule'angá, Manatu'i au ko e angahala"**.

Na'e tō ai 'a e –

2. **Folofola hono ua: "Ko au ē 'oku ou tala atu: ko e 'ahó ni te ke 'i Palataisi mo Au."**

Fakafeta'i 'a e fai 'a hotau Haú, he neongo ko e milimilisino 'oku fai 'e Sīsū mo e fili fakamui, kae hangē 'oku fai e nima 'e tahá 'a e taú, kae hamusi 'e he nima e tahá 'a e sipi 'oku mei mole. Na'e mahino pē kia Sīsū kuo pau ke Ne hiki mei māmani, ka na'á Ne tokanga ki si'ene fa'ē. Ko Sione pē he toko hongofulumāua 'oku hā he fakamatala na'e 'i he Kalusefai pea mo Mele fa'ē 'a Sīsū mo e kau fefine. 'I he'ene vakai hifo ki si'ene fa'ē na'e tō mai ai 'a e-

3. **Folofola hono tolu: "Fefine, ko 'ena ho'o tama, tama, ko 'ena ho'o fa'ē."**

Neongo ki natula 'a e tauha'a 'a e faingata'a'ia 'a e Fānautama 'a Tangata, pea na'e tō ai ha fakapo'uli 'o fe'unga mo e houa 'e tolu. Na'e ongo kia Sīsū 'a e lahi 'a e faingata'á pea tō ai:-

4. **Folofola ai ko hono tu'o fā - "'Ilai! 'Ilai! Lama Sapaka Tanai? ('E hoku 'Otua, 'E hoku 'Otua, na'a Ke li'aki au kae hā?)**

'Oku fakamahino 'e he lea ko 'eni 'a Sisú ko e tangata mo'oni ia. Na'e mahino mei he'ene lea 'a e lahi faufau 'o e mamahi na'a ne fekuki mo ia.

5. **Folofola hono nima - "Oku ou fie inua"**

Na'a nau 'ohake leva 'a e oma kuo hunuki ki ha va'a 'Isope. Ko e ngaahi mōmeniti faka'osi'osi eni e mo'ui 'a Sīsū, pea 'i he'ene vakai kuo hokosia hono taimi, na'a Ne hanga hake 'o kaila ki he Fili Fakamui 'i he

6. Folofola hono ono – "Kuo 'osi."

Na'a ne hanga hake leva ki he Tamai 'o fai 'a 'ene folofola faka'osi

7. Folofola hono fitu- "Alā Tamai 'oku ou tuku hoku laumālié ki ho nima."

Na'e toki velo'i 'e he filí hono tao fakamaté 'o foa hono mafú, pea ne punou hifo 'o tāupe hono u'á 'o Ne pekia.

5. Ko e Telio.

Na'e hoko ha fu'u mofuike lahi 'o lulu'i 'a e fonua, kae toe fēfē he ko e Helo 'Otua eni kuó Ne pekia. Na'e mate houa 'e tolu 'a e la'ā 'i he'ene tautau 'i he kolosi, ka ko 'eni kuo lulu 'a e mofuiké ko e faka'apa'apa 'a natula ki honau Hau. Mālie 'aupito 'a e fakatokanga me'a 'a e Senituliō he na'e talu 'e ne fe'ao mo Sīsū 'i he'ene 'i he palasí, pea a'u mai 'eni ki he hoko'a e mofuiké, pea talu ai 'a e talaloto 'a e Senituliō 'o pehe:- "**Tā ko e tangata ta'ehalaia 'eni. Tā na'a Ne mo'oni pē ko e 'Alo la 'o e 'Otua.**"

Na'e tokoni 'a Nikotīmasi mo Siosifa 'Alematea ki hono telio 'o Sīsū. Ko e ongo tangata ma'olunga 'eni 'i he kakai Siú ka na'a na tui kia Sīsū. Na'e 'alu 'a Nikotīmasi 'o fakatau ahi fakatolonga, kae 'alu 'a Siosifa 'o fakatau mai 'a e fu'u tupenu ke kofu'aki 'a e sino 'o Sīsū. Na'e 'alu 'a Siosifa 'o kole 'a hono sinó pea nau 'ave la 'o tanu 'i hono fa'itoka ne ofi pē 'i Kālevale.

6. Ko e Toetu'u.

Ne sīlongo a māmani mo langi 'o tatali pe ko e hā koā 'a e me'a 'e hokó 'o hangē ko e ngaahi kikité. Na'a nau sila'i 'a e maka kafú, pea tu'u 'a e kau le'ó 'i tu'a. Kae Uoke! Na'e lulu 'a e mofuiké pea ava 'a e matapā 'o e fonualotó kae fola atu 'a e kau sōtia. 'Io ne nau pōngingia he kuo 'ikai kei lava 'e he maka kafu kuo sila'í, 'o fa'ahi 'a e Hau ta'eliuá. Kuo kalokalo mai 'a fa'itoka kuo 'ikai hano ivi ke mapukepuke 'a Sīsū he kuo Ne TOETU'U la meí he pekia.

Ne uhu kei po'uli 'a e kau fefine ki fonualoto, ko e kulupú ne ua, ko Mele mei Makitalá mo Sālome mo e Mele 'e tahá, pea taki 'a Sioana mei Kālelí he kulupu 'e tahá. Ko e fononga 'a Mele Makitalá ne tomu'a a'u 'o 'ilo kuo ava 'a e fonualotó, pea nau mahalo kuo kaiha'asi 'a e sino 'o e 'Eikí. Ne lele leva 'a Mele Makitala 'o tala kia Pita mo Sione, pea na toe lele mo kinaua ke fakapapau'i. Neongo na'e mu'omu'a 'a Sione ka ko Pita na'e tomu'a hū ki fonualotó 'o 'ilo kuo 'osi fatufatu pē 'a e tupenu 'o tuku fakalelei, ka kuo pulia 'ae sino 'o Sīsū.

'Ē, tuku mu'a 'a e fākafoá
Ko Sīsū kuo foki mai.

'Ikai mapuke 'e fa'itoka
Hae hono songó 'e he Mafi.
'Ē, hiki tuē 'o mavava,
He Hau tupu'á ni kuo liliu;
Si'i Fānau tama 'a tangata
Kuo Tu'i eni Aoniu..

Ne tomu'a hā 'a Sīsū kia Mele Makitala hili 'e ne foki ki fonualoto mei he'ene 'alu kia Pita mo Sioné. Na'e fekau 'e Sīsū ke 'alu 'o tala ki he kau Ākongá ke nau fakatahā ki Kāleli.

Na'e toe hā 'a Sīsū ki he ongo Ākongá na'á na fononga he hala ki 'Emeasi. Hili iá, na'á Ne toki hā ki he kau Ākongá lolotonga 'enau tātāpuni falé; 'o Ne tu'u 'i honau lotolotonga, ka na'e 'ikai ke 'i ai 'a Tōmasi. Ne faka'ikai'i fefeka foki 'e Tōmasi 'a e fakamatala 'a e kau akó ne nau mamata kia Sīsū. Lolotonga iá kuo tu'u 'a Sīsū 'i honau lotolotonga 'o faka'ali'ali hono ngaahi mata kafó, pea talu ai pē e kaila 'a Tōmasi- **"Ko hoku 'Eiki pē mo hoku 'Otua!!"**

7. Ko e ha'ele hake.

Na'e fe'unga mo e'aho 'e fāngofulu 'a e hāhā holo 'a Sīsū talu mei he'ene Toetu'u. Na'e tu'o tolu nai 'e ne hā ki he kau ako 'o kau ai 'a 'enau pelekifasi he'ene feitunu ika he matātahi 'o Kāleli. Na'á ne fai foki 'e ne ngaahi tukutuku laumea kiate kinautolu 'o kau ki he pule'anga 'o e 'Otuá. Naá ne na'ina'i ke nau nofo pe 'i Selusalema kae 'oua ke papitaiso kinautolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Hili ia na'á Ne tataki kinautolu ki he tumutumu 'o Mo'unga 'Ōlive 'o ne mole atu pē kae'oua ke hā mai 'a Pētani.

Na'a ne tu'u leva 'o ne tafoki 'o hiki Hono nimá 'o tapuaki'i kinautolu, pea lolotonga 'e Ne fai pehē na'e ofo honau loto 'enau vakai 'oku mahiki 'iate la pē. Na'e 'ikai ke puna kae 'aulolongo hake pē 'e Ne 'alu. Na'a Ne faai hake, faai hake, faai hake pē. Fokifā, na'e ngatolo mai 'a e Sāliote 'o e Langi, ko e fu'u 'ao ngingila, 'o tali la, pea talu ai 'e Ne puli meiate kinautolu.

Fakafeta'i neongo kuo Ne hā'ele ki he Langi ka kuó ne tuku mai Hono fetongi ke fe'a'ao mo kinautolu:- **Ngaue 1: 8- "Kā te mou ma'u pē ha malohi 'oka hifo 'a e Laumālie Mā'oni'oni kiate kimoutolu: pea te mou hoko ko 'eku kau fakamo'oni, 'o 'ikai 'i Selusalema pē ka 'i Siutea kātōa, mo Samēlia, 'io, 'o a'u ki he ngata'anga 'o māmani."**

Talanoa ki he famili 'i Petani

Taumu'a :

- Ke 'ilo 'e he fanau e ngaahi memipa 'o e ki'i famili 'i Petani;
- Ke 'ilo 'e he fanau 'a e me'a na'e hoko 'i he ki'i famili Petani pea mo e fakalotolahi 'a Sisu ki he ongo tuofafine 'i he taimi faingata'a ko 'eni;
- Ke 'ilo 'e he fanau e akonaki 'a Sisu fekau'aki mo e Toetu'u;

Famili Petani:

- ❖ Lasalosi
- ❖ Ma'ata
- ❖ Mele

Ko e me'a na'e hoko ki he ki'i famili Petani:

'I he ki'i famili 'i Petani, na'e mo'ua 'a Lasalosi (tuonga'ane) 'i ha mahaki pea nofo pe hono ongo tuofafine 'a Mele mo Ma'ata ko hono tauhi. Ko e Mele 'eni na'a ne tākai 'a e 'Eiki 'aki 'a e lolo, mo holoholo hono va'e 'aki hono lou'ulu. Na'e fekau atu e ongo tuofafine kia Sisu he'ena pehē; "Eiki ke ke mea'i ko e siana 'oku ke 'ofa ai 'oku puke". Ka 'i he fanongo ki ai 'a Sisu na'a ne pehē; "Ko e mahaki ko 'eni kuo 'ikai hoko mai ke ne pekia ai, ka ko hono 'uhinga ko e langilangi 'o e 'Otua, koe'uhi ke fakalangilangi'i ai 'a e 'Alo 'o e 'Otua".

'Oku fa'a hoko 'a e mahaki mo e faingata'a 'i he taimi lahi ko ha me'a ke hoha'a ai hotau loto pea to'o ai mo 'etau 'amanaki. Ka 'oku tau fakamo'oni he talanoa ni 'oku fiema'u 'etau Tui, ko Sisu Kalaisi ko la hotau fakamo'ui.

Akonaki fekau'aki mo e Toetu'u:

Na'e hoko e ki'i famili Petani ko e kaungāme'a lelei 'o Sisu pea na'a ne 'ofa kiate kinautolu. Ka 'i he'ene teu ke 'alu ki Petani ke vakai 'a Lasalosi, na'a ne fakamahino ki he 'ene kau ako, kuo pekia 'a Lasalosi. Ka na'a ne pehē; "Oku ou fiefia 'i he 'ikai te u 'i ai, koe'uhi ke mou TUI". Ka tau ō pe ke tau a'u ki ai. Pea 'i he'enau a'u ki Petani, ne 'ilo ai 'e Sisu tā kuo 'aho fā 'a e sino 'o Lasalosi 'i fonualoto.

Na'e tokolahi e kakai 'i he kau Siu na'a nau ōmai ki Petani ke fakalelu mo fakafiemalie kia Mele mo Ma'ata he mole (mate) 'a hona tuonga'ane (Lasalosi). Ka 'i he fanongo 'a Ma'ata ko Sisu 'eni 'oku ha'u...na'a ne lele 'o fakafetaulaki kiate ia, ka ka nofo pe 'a Mele ia 'i 'api. Pea lea ai 'a Ma'ata kia Sisu, 'Eiki ka ne ke 'i heni pehē ne 'ikai ke pekia 'a homa tuonga'ane pea na'a mo ia ka 'oku ou 'ilo, neongo pe ko e hā ha'o kole 'e fai ki he 'Otua, 'e 'atu pē 'e he 'Otua. Pea lea ai 'a Sisu ki ai, 'E toetu'u ho tuonga'ane. Pea pehē 'e Ma'ata kiate ia, 'Oku ou 'ilo te ne toetu'u 'i he Toetu'u 'i he 'aho fakamui.

Pea me'a 'e Sisu ki ai, "Ko au pe ko e Toetu'u pea mo e Mo'ui; koia 'oku Tui pikitai kiate au neongo kuo pekia ka te ne mo'ui pe.

Na'e 'afio'i 'e Sisu 'a e loto 'o Ma'ata ke mo'ui 'a hono tuonga'ane. Ka 'oku mahu'inga 'a e feinga heni 'a Sisu ke fakamahino kia Ma'ata 'oku 'ikai ha toe taha 'e ma'u mei ai 'a e mo'ui ka ko la (Sisu) tokotaha pe. (Sione 14:6 "Ko Au pe ko e Hala, mo'oni mo e mo'ui, 'oku 'ikai ha'u ha taha ki he Tamai ka 'i he'ene fou 'iate au.")

3. FALE'I KI HE MO'UI

MO'UI 'APASIA

Taumu'a

✚ Ke 'ilo 'e he fanau 'a e 'uhinga 'o e mo'ui 'apasia ki he 'Otua mo e ngaahi tapuaki 'oku ma'u mei ai.

Ko e 'apasia ko e me'a ia 'o e loto, 'a ia ko e mo'ui 'apasia ki he 'Otua, ko 'ete ongo'i 'oku 'afio mai 'a e 'Otua 'o 'ilo'i ('afioa) 'a e me'a kotoa pē 'oku te fai, pea ke tau ngāue tokanga mo fakaalaala 'etau me'a kotoa pē.

'Oku fakamatala 'a e Sāme ki he monu'ia 'o e 'apasia ki he 'Otua. (Sāme 128:1-2) Monū'iā ka ko ia fulipē 'oku 'apasia kia Sihova 'o foua hono ngaahi 'alunga kuo pau te ke kai 'a e me'a kuo ongosia ai ho nima. Te ke monū'ia pea 'e tu'umālie ho'o me'a.

TOPUTAPU 'O E MO'UI (Sanctity of Life)

Taumu'a :

- ✚ Ke 'ilo 'e he fanau ko kinautolu, ko e kalauni 'o e me'a fakatupu 'a e 'Otua.
- ✚ Ke tauhi 'e he fānau 'enau mo'ui ke ma'a, mo'ui lelei mo toputapu.
- ✚ Ke 'ilo 'e he fānau 'a e ngaahi founa ke tokoni'i'aki kinautolu 'i he taimi 'oku nau faingata'a'ia ai.
- ✚ Ke 'ilo 'e he fanau 'a e ola kovi 'o 'enau maumau'i 'a e tempale 'o e 'Otua.

Ko e toputapu 'o e mo'ui 'a e fefine mo e tangata 'oku mahu'inga 'aupito ia 'i ha koloa 'i he mamani ko 'eni. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e mo'ui, 'o tatau ai pē, pē ko e hā e tu'unga 'oku ke 'i ai, pe ko e tu'i pe pōpula, masiva pe tu'umālie. 'Oku mahu'inga 'a e mo'ui he ko e fakatupu ia 'a e 'Otua.

Senesi 1 : 27 'Pea na'e fakatupu 'e he 'Otua 'a e tangata 'i he 'imisi 'o 'Ona, 'io 'i he 'imisi 'o e 'Otua, na'a ne fakatupu ia, na'a ne fakatupu 'a kinaua ko e tangata mo e fefine.'

Ko 'eni 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e maumau'i 'o e toputapu 'o e mo'ui.

1. fakapō
2. taki pōpula

3. fakamālohi
4. taonakita
5. li'aki ke tukuhausia

Ngaahi fehu'i ke alea'i:

- Ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau fai 'e lava ai ke tau tauhi 'a e toputapu 'o 'etau mo'ui, he ko e fakatupu 'a e 'Otua?
- Ko e hā e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau faka'ehi'ehi mei ai koe'uhi ke kei toputapu hotau sino he ko e tempale 'o e 'Otua?

Ngaahi me'a 'oku ne uesia 'a e sino (tempale 'o e 'Otua).

1. kava mālohi mo e faito'o kona tapu
2. tapaka
3. taonakita

Ko e kava malohi mo faito'o kona tapu:

Kuo lahi e maumau 'oku tupu mei he kava mālohi mo e faito'o kona tapu, pea 'oku kei fakautuutu pē hono ngāue'aki 'e he to'utupu, pea 'oku hoko ia ko e faingata'a'ia lahi 'i he fāмили, siasi mo e pule'anga.

Ko e hā nai 'a e 'uhinga 'oku manako ai 'a e to'utupu ke ma'u 'a e kava mālohi tapu mo e faito'o kona tapu kapau 'oku nau 'ilo 'oku kovi kiate kinautolu?

1 Kolinito 3:16 "Oku 'ikai te mou 'ilo koā ko e tempale 'o e 'Otua 'a kimoutolu, pea 'oku fale 'iate kimoutolu 'e he laumālie 'o e 'Otua? Ka maumau 'e ha taha 'a e tempale 'o e 'Otua, 'e maumau 'e he 'Otua 'a e tokotaha ko ia he ko e tempale 'oku toputapu pehē foki mo kimoutolu."

Ngaahi maumau kehe:

1. fa'a kē 'a e famili pea tupu ai mo e movetevete.
2. fakatupu lavea 'o iku ki he mate.
3. fepaki e me'alele he hala tupu mei he faka'uli konā.
4. kaiha'a ke ma'u ha pa'anga pe koloa ke fakatau'aki 'a e kava mo e faito'o kona tapu.
5. fakamālohi'i 'o e kakai fefine.
6. mahamahaki e sino, 'atamai mo e laumālie.

Fale'i :

1. Palōvepi 23:29-32 'Oua 'e 'ahi'ahi pe ala ki ai.
2. Fakalaululoto kia 1 Kolinito 3:16-17.
3. Manako ke kaungāme'a mo e tamaiki 'oku hao mei he kava mo e faito'o kona tapu **(fakapotopoto, to e fakakaukau 'o fili ke pau)**
4. Tu'u 'o ki'i taimi, sio ki he ngaahi maumau te ne fakatupu, fanongo ki he le'o ho'o ongomātu'a, le'o 'o e 'Eiki, pea ke toki fakapapau'i 'a e me'a te ke fai.
5. Kole kia Sīsū ke tokoni'i koe ke tauhi hono tempale ke ma'a.

2. Ko e Tapaka:

- Fakatu'utāmaki 'o e Tapaka.
- Kovi ki he mo'ui lelei 'a e sino 'o e tangata

3. Taonakita:

Ko e hā 'a e Taonakita?

Ko e tamate'i, pe ko e to'o 'e ha taha 'ene mo'ui pe 'a'ana.

Ngaahi 'uhinga 'oku hoko ai 'a e taonaikita:

- Ko e faka'ita'i ha taha
- Ko e loto mamahi 'i ha taha koe'uhi ko e 'ikai ke fakalato ha me'a na'e 'amanaki k ai.

'Oku fakanatula pe ke 'ita mo loto mamahi kae feinga ke lava pe 'o mapule'i kita ke 'oua na'a hoko ha palopalema.

Fale'i ki he 'ita:

- Fakaalaala mei he fai ha ngāue 'oku te loto 'ita
- Fakalongolongo kae 'oleva ke 'osi e loto 'ita
- Fakakaukau'i 'a e me'a 'oku ha'u ki hoto 'atamai 'i he taimi 'oku ke 'ita ai. Fehu'i kia kita Ko e hā ha lelei 'e ma'u ai? Ko e hā e kovi 'e hoko ai?

'Efesō 4:26 – 'Ita pē kae'oua 'e angahala ai. 'Oua na'a tuku ke tō e la'ā 'oku mou kei mamahi.
Kuo 'i ai foki ha kakai ne nau feinga taonakita pea 'ikai lava, kuo nau talaloto mai 'enau fakatomala he' enau fakakaukau pehē, ka 'oku nau fakafeta'i ki he 'Otua honau monū'ia 'i hono to e 'oange ha faingamālie ke nau to e mo'ui ai, he ko e fili hala na'a nau fai.

'Oua 'e manako ke talanoa'i noa'ia ho mamahi ki ha taha 'oku 'ikai ala tokoni atu, he 'e toe lahi ange ai ho'o 'ita 'a'au. 'E lelei ange ke ke talanoa ki he kakai kalisitiane, falala'anga hangē ko e faifekau, taki potungāue talavou, faiako lautohi fakasāpate, counsellor pe toketā fakasino, pea ke fa'a lotu foki ki ho palopalema. Feinga ke tonu ho'o fili he taimi 'oku ke 'ita pe loto mamahi ai.

SIASI MO E TOKĀTELINE:

A. FEHU'I MO E TALI 2. VAHE 13 – KO E FAKATOMALA MO E TUI (Fehu'i 1-6).

Taumu'a:

- ✚ Ke tokoni'i e fanau kenau 'ilo'i 'a e tefito'i tokāteline 'a e siasi fekau'aki mo e Fakatomala mo e Tui
- ✚ Ke 'ilo 'e he fanau 'a e 'uhinga 'o e Fakatomala mo e Tui mo 'ene felave'i ki he' enau mo'ui

Faka'osinga 'o e lēsoni:

Kuo tupulekina 'i he fānau 'a e mahu'inga'ia 'i he pau ke nau fakatomala pea tui ke a'usia ai 'a e tali 'o Sisu ki he mo'ui.

Ngaahi fehu'i:

1. Ko e ha 'a e fakatomala?

Ko e fakatomala ko e mamahi mo'oni koe'uhi ko 'ete angahala, mo 'ete matu'aki feinga ke matanga mei ai.

2. Pea 'oku tau lava ke fakatomala 'iate kitautolu pe?

'Ikai, ka ne ta'e'oua 'a e kelesi 'a e Laumalie Ma'oni'oni 'oku te onгона ai ko e angahala kita.

3. Pea ko e ha ai hotau nafa 'o tautolu 'i he fakatomala?

'Oku 'a tautolu ke sii 'etau ngaahi hia, pea ke fakamo'oni 'i he 'ao 'o e 'Otua, 'a 'etau gaahi angahala, mo e angahala hotau loto, pea ke tau feinga ke fakatonutonu 'etau mo'ui 'i he tokoni 'a e Laumalie Ma'oni'oni.

4. Ko e ha 'a e liliu?

Ko e tafoki ki he 'Otua 'i he fakatomala mo e tui.

5. Ko e ha 'a e 'uhinga lahi 'o e tui?

Ko e 'uhinga lahi 'o e Tui ko e pehe 'e hoku loto 'oku mo'oni 'a e ngaahi me'a kuo faka'ilo mai 'e he 'Otua 'i he Tohitapu.

6. Ko e ha 'a e tui pikitai kia Sisu Kalaisi?

Ko e tui pikitai kia Sisu Kalaisi ko e ivi 'omai, 'a ia 'oku tau tali ai 'a 'ene 'Afio 'o hange ko hono faka'ali'ali mai 'e he Kosipeli, 'o tau tui kiate ia, mo falala kiate ia tokotaha pe ke fakamo'ui kita.

E. SAKALAMENITI 'O E 'OHOMOHE (Tohi Sakalameniti 'a e Siasi)

Taumu'a:

✚ Ke 'ilo 'e he fanau 'a e 'uhinga 'o e Sākalameniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eiki.

✚ Ke tokoni'i 'a e fanau ke nau mahu'inga'ia, pea ke nau tali 'a e Sākalameniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eiki.

'I he faka'osinga 'o e Lesoni:

❖ Kuo lava e fanau 'o fevahevahe'aki 'i he mahu'inga 'o e tali 'o e Sakalameniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eiki.

'UHINGA 'O E LEA SAKALAMENITI:

Ko e 'uhinga 'o e lea Sakalameniti 'i he Tui 'a e Kalisitiane, ko e faka'ilonga hāmai, 'a ia kuo fekau'i 'e Kalaisi, ke fakahoko mai ai 'a e palomesi 'o e me'a 'oku 'ikai hā mo e tapuaki fakalaumalie.

Sākalamēniti 'o e 'Ohomohe:

Ko e fakamanatu kia Sīsū mo e ngāue ma'ongo'onga na'á Ne fai, pea ko e ouau 'oku taau ke toutou fai ko e fakamanatu 'o 'ene pekia. 'Oku hā 'a e ngaahi fakamatala ko ia 'i he ngaahi Kōsipeli sio fakataha, (Mātiu 26 :26-29, Ma'ake 14:22-25, Luke 21:14-20). Poupou ki ai 'a Paula 'ia 1Kolinitō 11:23-25)

Ko e 'elemeniti 'o e Sākalamēniti 'o e 'Ohomohe. (Mā mo e Uaine).

Ko e fakatonulea 'oku tau tali mo tui ki ai, ko e “**Mā mo e Uaine**” i he Sākalamēniti 'o e 'ohomohe, ko e **fakafofonga** hā mai ia 'o e sino mo e ta'ata'a 'o Kalaisi. Ko 'etau ma'u 'a e mā mo e uaine he sākalamēniti, 'oku hoko fakalaumālie mai ai 'a Sīsū kiate kitautolu.

Kau Faiako: Kātaki 'o ngāue'aki 'a e tohi ouau Sākalamēniti “KO E ONGO SĀKALAMĒNITI”- 'a ia na'e Fatu mo Fokotu'utu'u ma'ae Vahefonua Tonga 'o Aotearoa ke ke lau ai ki hono fakaiiki, peesi 17 - 20.

F. KO E METOTISI (SIONE UESILĒ)

Taumu'a:

- Ke 'ilo 'e he fānau 'a e ngaahi me'a mahu'inga ne hoko he ngāue fakamisinale 'a Sione 'i Savana
- Ke 'ilo 'e he fānau 'a e ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko kia Sione ki mu'a pea ne fanau'i fo'ou
- Ke 'ilo 'e he fānau, pea ke pole'i'aki kinautolu 'a e ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko kia Sione Uesilē 'i hono fanau'i fo'ou.

Ko e Ngāue Fakamisinale 'a Sione Uesilē ki Savana, Siosia 'i 'Amelika.

Ko 'ene folau 'o matangia fakataha mo e kau Molāvia mei Siamane.

Na'e fekau'i 'a Sione ke ne folau ki Siosia 'i he taumu'a ke ne fakaului 'a e kakai ki he lotu fakakalisitiane, ka na'e hangē ne hoko 'a e faingata'a fakaevaha he folau na'e fa'i ke fakatokanga'i hake ai 'e Sione Uesilē, hangehangē 'oku te'eki ke kakato hono teuteu'i ia ki he ngāue 'oku ui ia ki ai.

Na'e mavahe 'a e folau 'i he 'aho 14, 'Okatopa 1735 pea na'e fe'unga 'a e folau mo e māhina kakato 'e 4. Lolotonga e folau, na'e lahi 'a e kakai ne nau lua mo faingata'a'ia he vaivai he folau

tahí, pea ko e me'a ia 'a e kau Molāviá na'e fai ko 'enau tokoni 'o lotu mo tokoni'i e kakai faingata'a'ia ke nau ma'u ha me'i vai pe ha me'atokoni ke nau mālohi ai.

Ne tō foki e fakaevaha, kae fakatokanga'i 'e Sione, neongo e tō mai 'a e afaá, pea hake 'a e tahí he vaká, pea kaikaila 'a e kakai he manavaheé, 'o kau ai mo ia foki, ka e vanavanaiki mai pē 'a e hiva fakalotu ia mo e fiefia 'a e kau Molāviá. Na'e ongo'i mā 'aupito 'a Sione he'ene ilifia ki he maté, hili ko ia ko e Faifekau Hoko ia, pea ko e faiako 'i he 'Iunivēsi 'Okisifooti kuo 'osi ma'u hono Mata'itohi MA, ka ko e kulupú ni 'oku nau ma'u pē 'e kinautolu 'a e nonga mo e fiemālie he lotolotonga 'o e faingata'á.

Na'a ne fehu'i foki ki he kau Molāvia pe 'oku 'ikai ke nau manavahē kinautolu ki he maté? Ko 'enau tali - "Ikai, he kuo 'osi ma'u homau fakamo'ui". Na'e fakautuutu 'a e ongo'i mā 'a Sioné he ko e faifekau hoko ia pea ko 'ene 'alu eni ke fakaului 'a e kakaí, ka e hili ko ia 'okú ne mo'ua he manavahē he maté. Na'e pau ki he loto 'o Sioné ke ne fekumi ki he 'uhinga 'o 'ene kehekehe pehē mo e kau Molāvia.

'Aho Fanau'ifo'ou 'o Sione Uesilē

Ko e māfana makehe ne a'usia 'e Sione Uesilē he 'aho 24 'o Mē 1738.

'Oku 'iloa 'a e 'ahó ni, ko e 'aho hono fanau'ifo'ou 'o Sione Uesilē, pea hangehangē ko e toki kamata'anga eni 'o e lau 'o e ngaahi ikuna mahu'inga mo e ngaahi lavame'a 'a Sione Uesilē 'i he'ene ngāue fakamisinale.

'I he'ene foki mei Savana, na'á ne toki nofo hifo ke kumi hākili ke 'ilo ko e hā e me'a 'oku te'eki te ne ma'ú na'e tu'unga ai 'ene manavahē ki he maté 'i he'ene folau mo e kau Molāvia, pehē ki he palopalema na'e hoko 'i Savana. Na'e fale'i ia 'e Pita Pola (Peter Bohler), ko e faifekau 'a e kau Molāvia, ke ne malanga'aki 'a e tui, kae'oua kuó ne ma'u 'a e tui. Na'e fakamoleki 'e Sione Uesilē 'a e taimi lahi ke ne lau ai mo fakatotolo ki he liliu mo'ui (conversion) 'i he Fuakava Fo'ou. Na'e ako mei ai 'e Sione tā ko e liliú 'oku fakatefito 'i he tui.

Ko e **tui**, ko e me'a'ofa ia 'a e 'Otua kiate kinautolu 'oku mātu'aki vivili ki ai. Ko ia na'á ne mātu'aki li'aki 'ene falala, 'e hanga he'ene ngāue mo 'ene ma'oni'oni fakafo'ituitui tokua 'o fai hono fakamo'ui. Na'á ne toki faka'utumauku hifo he lotu mo e falala kakato ki he ta'ata'a 'o Kalaisi, ko ia hono Fakatonuhia'anga mo Fakamā'oni'oni'anga mo Fakamo'ui'anga.

'I he 'aho 24 'o Mē 1738, na'e kau 'a Sione ki ha polokalama lotu na'e fai 'i he Hala 'Alatasikeiti (Aldersgate), 'a ia na'e lau ai 'e ha taha 'a e talateu 'a Lütelo ki he tohi Loma. Na'a ne hiki pē

he'ene tohinoa 'o pehē:-“I he taimi toe kuata ki he 9 efiāfi, na’á ku ongo’i ai ‘a e māfana makehe hoku lotó. Na’á ku ongo’i ‘eku tui mo’oni kia Kalaisi, kia Kalaisi pē toko taha ma’a hoku fakamo’ui; pea kuo ‘omi kiate au ‘a e fakapapau kuo ‘osi ‘ave ‘eku angahala, pea kuo fakamo’ui au mei he lao ‘a angahala mo mate”.

Ko eni ‘a e mōmeniti na’e fekumi hākili ki ai ‘a Sione Uesilē ke fai ai hono fakakakato ki he teu’i ki he ngāue ‘a e ‘Otua. Tā ko e nonga ‘eni mo e fiemālie na’á ne mātā ‘i he kau Molāvia. Na’e hoko fakataha ai pē mo e liukava he ngāue fakafaifekau ‘a Sione.

6. HIVA.

Himi.

Taumu’a.

- ✚ Ke lava ‘e he fānau ‘o lau ma’uloto ha ngāhi vēsi ‘o e himi.
- ✚ Ke lava e fanau ‘o tohi mo hiva’i e ngāhi vēsi himi
- ✚ Ke lava ‘a e fānau ‘o faka’uhinga’i e himi mo fakafelave’i ki he’enua mo’ui.

Himi 619 Veesi 1, 2 (Petani)

1. Si’i lata mu’a ki Petani e
Kau hoko mai ko si’o fale
Ko loto ke ke afe pē
Kiate au ‘o lau pehē
Ko si’o Petani.
2. Fekāmaaki hoku loto
Ke fai ha ‘uuni me’a ma’au
Ka ta ko ‘eni ‘eku poto
Ke tali hake hano tō
‘A e me’a na’e teu ma’aku.

Himi 521 Veesi 1, 5. (Tui)

1. Ko hoku laumālie
Mo ‘eku me’a kotoa
‘Oku ou hilifaki pē
Ki he ‘Otua ‘ofa.
2. Pea tuku pe ke fai
‘A e angi na kotoa
Ko Sīsū te ne ofi mai
Pea te u mālohi noa.

KO E MA’U’ANGA TALA

- ✚ Tohitapu Kātoa

- ✚ *Tohi Himi*
- ✚ *Fehu'i mo e Tali II*
- ✚ *Tākanga ke Tauhi (Sione Uesilē)*
- ✚ *Mo'ui 'a Sīsū*
- ✚ *Tohi Silapa ako faka-Tisaipale*
- ✚ *Tohi Sakalameniti 'o e 'Ohomohe*